

EESTI KEELE SOTSIOPERIOODID. ÜLDPILT

Tiit Hennoste

1. SISSEJUHATUS

Käesolev artikkel annab deskriptiivse ülevaate eesti ala keeleelu sotsiaalperioodidest. Artikli esimeses osas esitame sotsioperioodide aluseks olevad tunnused ning mõned lisaseletused nende juurde. Järgnevates osades iseloomustame lühidalt iga sotsioperioodi.

Artikli aluseks on 1996. aasta Emakeele Seltsi J. V Veski päeval peetud ettekanne, mida on täiendatud ja täpsustatud.

2. KEELELISTE SOTSIOPERIOODIDE PÕHITUNNUSED

Eesti keeleajaloo sotsioperioodideks jaotamise eelduseks on lihtne põhimõte: eri aegadel eksisteerivad ühiskonnas erinevad keelesituatsioonid, milles funktsioneerivad erinevad allkeeled, mida kannavad erinevad sotsiaalsed kihid ning millel on erinevad sotsiaalsed funktsioonid.

Seega huvitavad meid sotsioperioodide eristamisel eri allkeeled, erinevad sotsiaalsed kihid, keelte erinevad sotsiaalsed funktsioonid ja nendega seotud keelelised registrid.

Käesolevas artiklis tegeleme ainult põhiliste, suurte perioodide / kihtide / registritega Eesti aladel on vähemalt alates 13. sajandist pidevalt elanud mitmekeelne elanikkond. Selle saab jagada kahte rühma: põhirahvad ja põhikeeled ning pisiminoriteedid ja kõrvalkeeled. Põhikeelteks on olnud eesti, saksa, rootsi, vene ja ladina keelde. Pisikeeled jäävad sellest arutlusest välja. Need kollektiivid on elanud kas eraldi kogukondadena ja mõjutanud ainult lähinaabreid (nagu rannarootslased) või kõnelnud ise suuremaid keeli (nagu nõukogude aja paljud eri rahvused vene keelt).

Teiseks, kuna Eestimaal on elanud pikka aega koos mitmeid eri rahvaid, siis on oluline ka teiste keelte oskus ja kasutus, eelkõige saksaeeesti allkeele kasutus.

Kuna eri aegadel on eri keeled ja rahvad olnud ühiskonnas juhtival positsioonil, siis on meile oluline jaotus juhtiv keel / muud keeled.

Eri keeled jagunevad seesmiselt allkeelteks. Neid on mitut tüüpi. Meile on olulised kohamurded ja registrid (situatiivselt määratud erinevate funktsioonidega allkeeled, vt nt Montgomery 1995). Eelkõige huvitab meid eesti keele registrijaotus, muudest keeltest puudutame põgusalt ainult saksa keele registreid Eestimaal. Eesti keele registrijaotuse loomiseks on olulised järgmised jaotusalused:

- ◆ suuline / poolkirjalik / kirjalik kasutus;
- ◆ avalik / argine kasutus;
- ◆ vaimulik / ilmalik kasutus;
- ◆ tarbekasutus / kirjanduskasutus;
- ◆ spontaanne / redigeeritud kasutus.

Muud, eelkõige kitsamad jaotused (dialog / monoloog, eriregistrid) meid siinkohal ei huvita.

Territoriaalne jaotus on meile väheoluline. Tähtsad on ainult murderühmad ja põhimurded, mis võivad olla keelesituatsioonis erineva sotsiaalse staatusega. Teiseks on oluline eristada linna- ja maamurdeid. Saksa keele jaoks on meile oluline murdejaotus alamsaksa-ülemsaksa keel, mis on seostunud avaliku elu ja argielu keelekasutusega.

Eelnevat arvesse võttes saame tuua välja järgmised eesti keele sotsiosituatsioonide / sotsioperioodide põhitunnused:

- ◆ juhtkeel või põhikeel Eesti ühiskonnas antud perioodil (eesti, saksa, vene);
- ◆ teised olulised keeled Eesti ühiskonnas antud perioodil (eesti, saksa, vene, ladina, rootsi);
- ◆ eesti keele eri registrite olemasolu ja kasutus. Siin on olulised kolm registrijaotust:
 - ◆ vaimulik / ilmalik;
 - ◆ suuline / poolkirjalik / kirjalik;
 - ◆ avalik / argine.
- ◆ territoriaalne keeleline jaotus:
 - ◆ kohamurded;
 - ◆ maa- ja linnamurded.
- ◆ eeltoodud keelte kasutajad. Siin on tähtis ainult üks jaotus:
 - ◆ sakslaste eesti / eestlaste eesti keel.

Muid võimalikke situatiivseid tunnuseid pole käesolevas üsna jämedas periodiseeringus arvesse võetud.

Lisaks eeltoodud alustele on periodiseerimisel olulised olnud mitmed teoreetilised postulaadid.

Esiteks, piirid keele sotsioperioodide vahel on mõnikord järsud (sõjad, revolutsioonid jms), enamasti aga laugjad. Perioodid on seega tsentri-perifeeria põhimõttel esitatavad. Perioodide servadele on omased pikad üleminekuajastud, kui situatsioon muutub tunnushaaval.

Teiseks, siinkirjutajale on olnud oluliseks metafooriks avaneva veekraani metafoor. Selle põhjal tuleb meil lahus hoida tilkumispe-rioodid ja voolamispe-rioodid. Esimene neist on tavaliselt üksikute tekstide periood ja teine on pideva tekstivoo periood. Keelelised uuenemisprotsessid paistavad kulgevat enamasti ühe ja sama mudeli järgi. Alguses on aeglane muutumine, mis ühel hetkel viib kiire pöördeni. Seega on tegu üleminekuga tilkadelt pidevale voole. Allkeele või registri väljakujunemine algab vaikselt tilkade perioodil ja ta kujuneb tegelikult välja pideva voo perioodil või üleminekuajal (loomulikult muutub allkeel ka hiljem).

Oluline on vahe mingi allkeele aktiivsete ja passiivsete kandjate vahel. Allkeelt kujundavad aktiivsed kandjad, kuid nad võivad arvestada passiivseid kasutajaid. Aktiivsed allkeele või registri kandjad on need, kes toodavad vastava allkeele tekste, passiivsed kandjad on tekstide vastuvõtjad (sellega pole tahetud väita, et nt lugemine on passiivne protsess). Lisaks neile on situatsioonis võimalikud ka muude keeleliste rollide täitjad, kuid neid me siin ei vaja (vt nende kohta Goffmann 1981).

Oluline on vahe registri väljakujunemise ja väljakujundamise vahel. Esimene on ebateadlik protsess, mis lähtub funktsionaalsusest (ülesannetest, mida keel täidab ühiskonnas), ja teine teadvustatud ja süstemaatiline protsess, mis lähtub eesmärkidest (teadvustatud funktsioonidest) ja ideaalidest.

Samuti on vahe selle vahel, kas allkeelt tunnustatakse omade reeglite ja omade funktsioonidega allkeelena või peetakse teda mingi teise allkeele vigaseks või ebakorrektses variandiks (nagu nt 17. sajandi eesti murded sakslaste jaoks või eesti argikeel nõukogude ajal).

Eri allkeeli hinnatakse ühiskonnas erinevalt. See tekitab hierarhiad. Eri ühiskonnarühmade jaoks võivad aga hierarhiad olla erinevad. Tavaliselt tehakse sotsiolingvistikas hierarhiad, arvestades ühiskonnakihtide hierarhiad (aadeli-talupoeg, kapitalist-tööli-

ne) ning eri allkeelte ühiskondlikke funktsioone (avalik funktsioon on kõrgem kui argine, kirjakeel kõrgem kui murre või argikeel, võimukeel kõrgem kui vaimukeel, infokeel kõrgem kui suhtluskeel, institutsionaalne keel kõrgem kui erasuhtluse keel jne). Meile on oluline teha vahet ametliku / riikliku ja rühmasisese hierarhia vahel, kuna eesti keele ajaloos on need mõnikord erinevad olnud (nt ametlik hierarhia 19. sajandi lõpus, mille tipus oli vene keel ja eesti ning saksa keelekollektiivide sisemised hierarhiad, mille tipus ei olnud vene keel).

3. EESTI KEELE SOTSIOPERIOODID

Eesti ala keelelise sotsioajaloo võib jaotada üheksasse perioodi. Need on järgmised:

1. Kuni 13. sajandini
2. 13.–16. sajandini
3. 16/17 sajandist kuni 18. sajandi alguseni
4. 18. sajandi algusest kuni 1860. aastateni
5. 1860.–70. aastad
6. 1880. aastatest kuni aastateni 1914/20
7. Aastad 1914/20 – 1940/44
8. Aastatest 1940/44 kuni 1980. aastate lõpuni
9. 1980. aastate lõpust alates

Nende perioodide sees võime omakorda eristada allperioode. Viimaseid me käesolevas artiklis ei käsitle. Üksnes mõnel olulisel juhul viitame võimalikele perioodisestele rajajoontele.

3.1. Esimene periood: kuni 13. sajandini

Eesti keele 1. sotsioperiood kestab umbes meie ajaarvamise algusest kuni 13. sajandi alguseni. Selle algusaeg on üsna tinglik. Olu- liseks määrajaks on see, et umbes sellesse aega paigutavad mitmed uurijad eesti murrete väljakujunemise aja. Perioodi lõpuks on saksa, rootsi ja taani vallutused ja eesti ala langemine lõpuks sakslaste ülemvõimu alla 13. sajandi alguses.

Sel perioodil on eesti alal keskseteks ja ilmselt ainsateks elanikeks eestlased (kuigi see termin pole tole aja kohta päris korrektne) ning keskseteks ja ainsateks keelteks eesti suulised murded. Need murded on jaotatavad kolme murderühma: kirderühm, põhjarühm ja lõunarühm, mis omavahel küllalt palju erinesid. Kõik

rühmad jagunesid ilmselt ka seesmiselt territoriaalseteks alamur-reteks (vt Raun, Saareste 1965).

Meile on oluline see, et mureded pidid jagunema vähemalt kaheks registrirühmaks: avalikud registrid ja argiregistrid. Avalikud registrid omakorda pidid jagunema vähemalt kaheks: profaansed ja sakraalsed registrid. Profaansed registrid omakorda olid ilmselt jaotunud kaheks: tänapäeva terminitega öeldes folkloor (laulusõnad, jutud jms) ning asjaajamine (lepingud, avalikud koosolekud jms).

Tolle aja murrete kohta pole küll mingeid keelelisi näiteid, kuid ühiskonna funktsioneerimiseks pidid registrierinevused olema olemas. Kõigi registrite puhul oli kindlasti olemas nende omane erileksika. Ja igal juhul pidid registrid erinema oma süntaksilt, mis suulises suhtluses on määratud eelkõige keelekasutuse spontaansuse ja dialoogilisuse astmega ning suhtluse erinevate põhifunktsioonidega. Kui argisuhtlus on ülivaldavalt spontaanne dialoog, siis nt religioossed tekstid ja rahvaluule on enamasti ettevalmistatud / päheõpitud monoloogid. Argisuhtluses on oluliseks eesmärgiks suhtlemine ise, asjaajamises informeerimine, religioonis ja kirjanduses aga mõjutamine (vt praeguse aja kõne ja kirja erijoonte kohta Biber 1988; Chafe 1982).

3.2. Teine periood: 13. sajandi algusest kuni 16.–17. sajandini.

Eesti keele 2. sotsioperiood kestab 13. sajandi algusest kuni 16. sajandini. Selle alguseks on alamsaksakeelsete kolonistide asumine pidevalt Eestisse ja tõusmine ülemkihiks. Perioodi lõpuks on kolm olulist ühiskonnaelu muutust, mis ka keelega seostuvad: luterliku kultuurimudeli võidulepääs, eesti ala minek Rootsi alla ja ülemsaksa keele domineerimatõus avalikus elus.

Sel perioodil on Eesti ala keskseteks keelekollektiivideks eesti- ja alamsaksakeelsed rahvad. Sealjuures on põhimõtteks, et seisus määrab keele: kõrgemad seisused on saksakeelsed ja madalamad eestikeelsed. Saksakeelseks muutuvad ka need vähesed eesti ülikupered, kes kõrgkihti tõusevad. Seega toimub eesti murrete asendis oluline muutus: neist saab tekkivas seisuseühiskonnas madalama positsiooniga sotsiolekt (seisuseühiskond püsib Eesti alal järgmised seitse sajandit ja hakkab lagunema alles 19. sajandi lõpus).

Kuna valitseb katoliku kultuur, siis on hariduse, asjaajamise ja vaimulikuks keeleks osaliselt või ainult (vulgaar)ladina keel.

Nagu mujal Euroopas on ka Eestis põhiosa rahvast kirjaoskamatu (emakeelest olenemata). Saksa ja ladina keele piires on tegu poolkirjaliku keele- ja kultuurisituatsiooniga: ühiskonnas olulised tekstid (seadused, teoloogilised traktaadid, ajaloosündmuste kroonikad jms) fikseeritakse küll kirjalikult, kuid neid loetakse suuremale osale rahvast ette (jutlused ja palved kirikus, kroonikate ettelugemine rüütliordude söömalauas, avalikud teated jne). Eestikeelne kultuur on suuline.

Sel perioodil algavad pikka aega kestvad muutused senistes eesti keele registrites. Nende muutuste taga on nii muudatused eestlaste ühiskondlikus elus kui ka keelesiseste muutuste mõju.

Kuna eesti omausund hakkab taanduma, siis hakkab koos sellega taanduma ka sakraalne osa avalikust registrist. Kuid suur hulk ajalooinfot väidab, et see taandumine on väga aeglane ja sel perioodil väike. Eestlased jäävad kogu katoliku ajaks ikkagi poolpaganateks. Eesti keele avalik-profaanse registrirühma areng läheb kahes suunas. Rahvaluuleregister kestab edasi ja saavutab just sel perioodil oma suure õitsengu (väidetavalt on just sellest ajast pärit väga suur osa rahvalaule). Asjaajamisregister hakkab ilmselt taanduma, sest sel perioodil hääbub eestlaste oma riiklik elu ning eestlased pärisorjastatakse.

Läbi kogu selle perioodi toimuvad eesti murretes alamsaksa keele mõjul nii suured muutused grammatikas ja leksikas, et tavaliselt kõneldakse enne seda vanaeesti keelest ja peale seda uuseesti keelest või seotakse just see keeleperiood eesti keele väljakujunemisega (vt nt Rätsep 1989). Nende muutuste tulemused mõjutavad erinevaid keeleregistreid erinevalt.

Meil on võimalik üsna tõekindlalt hüpoteesida, et leksikaalsed uuendused tulid sisse eelkõige argiregistrisse ning ehk ka profaansesse asjaajamiskeeelde, kuid ilmselt ülivähe konservatiivsetesse rahvaluule- ning usundikeeltesse. Sama võib öelda grammatika kohta, mille uuendused mõjutasid väga vähe igasuguste vormelitega küllastatud religioosset registrit ning rahvalaulu, mille süntaksi ja osalt ka morfoloogia võimalused määrab oluliselt värsivorm. Seega just sel perioodil tekib aegamisi vahe rahvalaulukeele ja argiregistrite vahele nii leksikas kui grammatikas (vt rahvaluulekeele ülevaateid, Peegel 1974).

Väga väike osa rahvast on kaks- või kolmkeelne (saksastuvad eesti ülikud, sakslaste teenrid, mungad). Teatud osa rahvast oskab mingil määral teist keelt (linnade käsitööliskond ja mõisate tööjuhid). Ilmselt kujuneb olukord, kus kõrgemad kihid oskavad alama rahva keelt enam kui vastupidi. Ladina keelt oskavad ilmselt väga vähesed Eesti elanikud. Nagu mujalgi Euroopas on ka Eestis maa- kohad valdavalt ükskeelsed ja linnad mitmekeelsed.

3.3. Kolmas periood: 16. –17. sajandist kuni 18. sajandi alguseni

Eesti keele 3. sotsioperiood algab 16. sajandi keskpaigast / 17. sajandi algusest ja kestab kuni 18. sajandi alguseni. Selle perioodi alguspiiriks on mitu olulist kultuurimuutust.

Esiteks, valitsema pääseb luterlik kultuurimudel, mis toob kaasa eestikeelsete kirjalike tekstide tekkimise ja esmase leviku ning ahendab oluliselt ladina keele osa ühiskonnas. Teiseks, seoses Eesti ala minekuga Rootsi riigi alla tuleb saksa keele kõrvale ametlike situatsioonide keeleks rootsi keel. Kolmandaks, eesti sakslaste keeles tuleb kasutusele kaks murret: ülemsaksa keel saab laialt võttes avaliku elu registriks (asjaajamise keeleks ja vaimulikuks keeleks) ja alamsaksa murre jääb argiregistriks.

Selle perioodi lõpuks on Eesti ala minek Vene tsaaririigi koosseisu 18. sajandi alguses ja Piibli ilmumine 1739. aastal.

Läbi kogu selle perioodi jääb püsima seisuseühiskond ja kõrgema seisuse keeleks on saksa keel. Kuna avalik register on kõrgem kui argiregister, siis saab juhtiva keele staatuse ühiskonnas ülemsaksa murre. Eesti keele asend keelte hierarhias jääb endiselt kõige madalamaks (eriti hästi markeerib seda hierarhiat mõistepaar Deutsch ja Undeutsch). Rootsi keele asend sellel skaalal jääb ebamääraseks, ilmselt saksa ja eesti keele vahele.

Eesti keeles toimub sel perioodil oluline sotsiolingvistiline muutus: eesti keeles tekib ja kujuneb välja esimene kirjalik register, saksaestikeelne vaimulik register. (Ilmalikud kirjalikud registrid jäävad sel perioodil välja kujunemata, üksnes väga vähe levinud üksiktekstide tasemele, nagu 17 sajandi juhuluule ja mõned sõjaväemäärustikud.)

Vaimulikku registrit loovad ja kasutavad aktiivselt ainult saksa pastorid. Muudele ühiskonnakihtidele on see ainult passiivne ja kuuldeline register, mida nad kuulevad eelkõige eestikeelsetel jut-

lustel kirikus. Seega, rangelt võttes on ka selle registri puhul tegu mitte kirjaliku, vaid poolkirjaliku registriga. Põhiosa selle registri tekstidest on tõkelised, olgu tegu luteri usu kanooniliste tekstide tõlgetega või jutlustega, mis ilmselt on valdavalt kirjutatud või mõeldud läbi saksa keeles ja tõlgitud eesti keelde. See register tekitab paralleelselt kahes allkeeles: põhjaeesti ja lõunaeesti keeles. Vaimuliku registri kujunemisel on eristatavad kaks allperioodi: üksiktekstide (ehk tilkumise) periood 16. sajandil ja väljakujunemine (ehk voolamise aeg) 17. sajandil. Registri lõplik kanoniseerimine / normeerimine toimub perioodi lõpuks Piibli avaldamisega põhjaeesti keeles 1739.

Eesti omakultuur on endiselt suuline ja eestlased ise ka kirjaoskamatud. Eestikeelne algharidus tekib alles selle perioodi lõpuosas Forseliuse seminari ja seal õppinud külakoolmeistrite kaudu. Praktiliselt tähendab see mõnede eestikeelsete haridustekstide levikut ja seda, et perioodi lõpuks on *ca* 10% eestlastest kirjaoskajad (kuigi võib eeldada, et tihti on tegu nagu hiljemgi pseudokirjaoskusega).

Eesti rahvaluulekeeles on selleks ajaks eraldunud täiesti eraldi seisvaks allregistriks regilaulukeel. 17. sajandiks on eelmist perioodi iseloomustanud keelemuutused põhilistelt lõppenud. Suur osa neist ei jõua rahvaluule kanoniseerunud keeletarvitusse ega sobi regivärsi kanoniseerunud vormiga. Muudes eesti keele avalikes suulistest registrites (asjaajamine, usund) jätkub registri taandumine.

Kakskeelsuses / teise keele oskuses toimub sel perioodil oluline muutus: sakslaste (ka rootslaste) seas tekib väike, kuid oluline kakskeelne rühm, luteriusu vaimulikud. Nad kasutavad saksa keelt, mis toetub kasutaja elukoha murretele ning saksa / ladina kirjalikele mallidele või ideaalidele. Need inimesed peavad eesti murdeid lohakaks ja valeks kõnelemisviisiks. Seega tekib esimest korda ka keeleideaal ja teadlik eesti keele arendus vaimulikus keeles (keelearenduse kohta vt Tauli 1938). Linnad, kus elab *ca* 5% rahvastikust, on mitmekeelsed, maakohad ülivaldavalt ükskeelsed.

3.4. Neljas periood: 18. sajandi algusest 1860. aastateni

Eesti keele 4. sotsioperiood algab 18. sajandi algusest ja kestab kuni 19. sajandi keskpaigani, rahvusliku ärkamiseni.

Oluline poliitiline muutus selle perioodi algul on rootsi võimu asendumine vene võimuga. Eesti saab ja jääb kuni 1918. aastani Vene impeeriumi osaks. Kuid see muutus ei too sel perioodil kaasa mingeid olulisi murranguid eesti ala ühiskonnakorralduses. Endine seisuseühiskond säilib. Säilib luterlik kultuur ja kujuneb Balti erikord, mis tagab sakslastele endised õigused, sealhulgas keeleõigused avalikes registrites (See olukord muutub alles ülejärgmisel perioodil, kui algab esimene venestamine). Seega: nii saksa keele kui ka eesti keele asend püsib samasugusena kui eelmisel perioodil.

Rootsi keel kaob kasutusest ja kasutusele tuleb vene keel, kuid temal pole sel perioodil Eesti ala keele-elus mingit rolli. Ta on pigem minoriteedikeele positsioonis.

Ladina keel on valdavalt avalikust elust kadunud. Teda kasutatakse üksnes dissertatsioonide keelena ülikoolis. Õpetuskeeleks hariduse kõrgematel astmetel on saksa keel, madalamatel astmetel eestlastele ka eesti keel.

Avalikus elus püsib ülemsaksa keel, täpsemalt selle baltisaksa variant. Argielus taandub alamsaksa keel aegamisi, kuid püsib siiski argisuhtluse keelena edasi.

Eesti keele areng sel perioodil on jaotatav kaheks suureks osaks: eestlaste eesti keel ja sakslaste eesti keel. Teiseks suureks jaotusaluseks on muutused sakraalses ja profaanses eesti keeles, eelkõige nende kirjalikes allregistrites.

Saksaeesti keele vaimulik register on kujunenud välja oma standardvormis selle perioodi alguseks. Käesoleval perioodil on selle püsimise aeg. Suureneb registri originaaltekstide arv, kuid tõlge jääb endiselt keskseks tekstivormiks. Endiselt on kõrvuti olemas tallinna ja tartu keel, kuid tartu keele mõju on vähenemas ning väheneb üha, eriti peale 19. sajandi alguse keelevaidlusi (nende kohta vt Laanekask 1992).

Eestlased saavad sellest registrist endiselt osa eelkõige passiivselt ja kuuldeliselt. Siiski on oluline, et kuulamise kõrvale tõuseb järjest enam lugemine ehk kirjalik passiivne registrikasutus, kuna lugemisoskus saab üha üldisemaks. Laialt levivad Piibel ning kiriklik "Käsi- ja koduraamat" Siiski on vaja rõhutada, et kuna lugemisoskus jääb tihti pseudolugemisoskuseks (st tekstide poolde di päheõppimiseks), siis oleks täpsem kõnelda pseudokirjalikust registrist. Samuti hakkavad üksikud eestlased 18. sajandi lõpupoole ise tõlkima või kirjutama eestikeelseid vaimulikke tekste (vennas-

tekoguduste materjalid). Need jäävad üksikuteks, ajutisteks ja kitsastes piirides levivateks ning neist ei kujune tegelikult uue registri algust.

Selle perioodi teiseks oluliseks muutuseks on profaanse kirjaliku registri algete (tilkumisperioodi) kujunemine eesti keelde 18.–19. sajandi vahetuse paiku. Kõigepealt tulevad käibesse sakslaste tehtud / tõlgitud / mugandatud eestikeelsed ilmalikud kirjalikud tekstid, mis on määratud eestlastele (kalender, õpetlikud juturaamatud). 19. sajandi alguses tulevad kultuuri esimesed haritud eestlased, kes kirjutavad üksikuid eestikeelseid ilmalikke tekste, mis aga on määratud pigem sakslastele (Masing, Kristjan Jaak Peterson). Alles peale seda tulevad esimesed eestlaste tehtud ilmalikud tekstid eestlastele (varane Kreutzwald jt). Kõiki neid tekste on nii tallinna- kui tartukeelseid.

Saksaesti keelt kasutatakse ka talurahvakoolides ja veidi asjaajamises, eriti peale pärisorjuse kaotamist 19. sajandi teisel kümnendil.

Eesti omakultuur on endiselt põhiosas suuline, kuid siin toimub hulk väikesi muutusi.

Arhailine regilauluregister hakkab 18. sajandil hääbuma. Ta muutub üha enam passiivseks ning jääb üha enam vanemate põlvkondade registriks. Selle asemele hakkab tulema, eriti 19. sajandi algusest, riimiline laul, mille keel ei erine põhimõtteliselt oma aja eesti keele muudest avalikest registritest. Samuti muutub väga marginaalseks rahvausundiline register. Mõlemal juhul on oluliseks mõjutajaks vennastekogudused, kes esimest korda muudavad osa eestlastest enam-vähem kristlasteks.

Kakskeelsuses toimub muutus selles osas, et eestlaste hulgas kasvab saksa keele oskajate hulk ning ilmselt ka kakskeelsete hulk. Sama toimub ilmselt ka sakslaste hulgas. Sakslaste seas hakkab tekkima arusaam, et eesti keel on omaette seaduste järgi elav omaette keel, mitte lohakas või vale kõnelemisviis. Seegi arusaam tuleb sajandivahetuse ümber, ja on ehk seotud ka võrdlev-ajaloolise keeleteaduse tekkega. Ka tõusevad sajandivahetusel, eelkõige Rosenplänteri eestvõttel väga oluliseks keelevaldlused ja eesti kirjakeele ümber keerlevad probleemid (vt Laanekask 1992).

Kokkuvõttes iseloomustab seda perioodi hulk aeglasi ja üksiknähtuste tasemele jäänud muutusi. See on eestlaste eurooplaseks

saamise tilkumise periood, mil luuakse eeldused järgmise perioodi suureks hüppeks (vt Hennoste 1988).

Oluline on ka, et selle perioodi kirjalikud tekstid on tüüpilise kakskeelse ühiskonna tekstid. Siin esineb kõigkõimalikke kombinatsioone kirjutaja emakeele, kirjutamiskeele ning adressaadi ja tema emakeele vahel. See on periood, mil on lahti paljud erinevad võimalused eesti ala kultuuri ja keele edasiseks arenguks. Samas on selles perioodis sajandivahetuse ümber üks teravam murdekoht. Siiski ei näe ma põhjust perioodi kaheks jagada, sest sotsioloogilises keelesituatsioonis põhimõttelist muutust ei ole.

3.5. Viies periood: 19. sajandi 60.–70. aastad

Eesti keele 5. sotsioperiood algab 1860. aastatel ning kestab üksnes paarkümmend aastat, kuni venestamise alguseni 80-ndatel. See on rahvusliku ärkamise aeg, analoogiline muude Kesk- ja Ida-Euroopa maade ärkamisaegadega.

Sel perioodil püsivad eelmiste perioodide poliitilised ja majanduslikud taustamõjurid. Püsib Vene tsaarivõim ja seisuseühiskond (kuigi seisusepiiride ületamine hakkab muutuma veidi kergemaks). Samuti säilib luterlik kultuur, kuigi perioodi jooksul toimub suure osa rahva üleminek ortodoksi usku (ja tihti ka tagasitulek). Samal ajal toimub sel perioodil eestlaste seas plahvatuslik kultuuri- ja keelemurrang, mis eelmise perioodi tilkumisest tekitab uut tüüpi tekstivoolu, milles realiseerub üks alternatiiv eelmise perioodi võimaluste paljusest. Vaatleme seda murrangut keelte kaupa.

Saksa keele seisund on ühiskonnas endiselt kõrgeim ja püsib seisuste ning keele seotus. Ülemsaksa keel püsib avalikes registrites: asjaajamises, kõrgemas hariduses, teaduses. Alamsaksa keel on kaotanud oma rolli. Selle asemele on tulnud baltisaksa keel oma eesti keelest mõjutatud erijoontega. Vene keele seisund on endiselt ebamäärane ja keelesituatsioonile tal mingit mõju ei ole.

Põhilised ja väga olulised muutused toimuvad sel perioodil eesti keeles.

Esiteks, sel perioodil kaotab oma tähtsuse saksaeeesti keel. Sakslased jäävad eestikeelsete tekstide loojatena ja eesti keele arendajatena kõrvaliseks. Kesksseteks saavad haritud eestlased ise. Selle taustal on eestikeelse kultuurielu väljakujunemine, eestlaste

oma rahvuse tunde tekkimine, eestikeelse kirjaliku kultuuri väljakujunemine pideva kultuurina.

Saksaesti keel säilib ainult vaimuliku allkeelena. Seega ei jõudnud saksaesti ilmalik register pidevaks tekstivooks kujuneda. Ta jäi eelmise perioodi üksiktekstide tasemele. Veel vähem jõudis kujuneda lõunaestikeelne ilmalik register. Samas kaotab vaimulik register eesti kultuuris oma senise juhtiva positsiooni ja keskseks tõuseb ilmalik kultuur (ajalehed, ilukirjandus jms). Lõunaesti keel kaotab oma positsioonid täielikult. Ta säilib veel veidi vaimuliku keelena ja algkoolikeelena. Seega tuleb meil edaspidi kõnelda põhjaestikeelsest kirjalikust registrirühmast, mida loovad ja arendavad eestlased ise ja mis on eelkõige ilmalik.

Haritud eestlaste hulk suureneb, samuti muutub mitmekesisemaks eestlaste sotsiaalne struktuur: tuleb juurde uute sotsiaalsete rühmade algmeid (ajakirjanikud / literaadid, kirjanikud, poliitikud, taluperemehed, maatöölised jms). Need pole siiski veel sotsiaalsed rühmad, vaid üksikud inimesed.

Endiselt on tavaline, et haridust saanud ja linna siirdunud eestlasest saab saksa keelt kõnelev inimene. Samuti saksastuvad tüüpiliselt esimese põlve eesti haritlaste lapsed. Eesti keel ei ole tolle aja rahvajuhtide argikeel. See on nende lapsepõlvekeel, st emakeel, kuid haridusega koos taandub see argielus teiseks keeleks. Kodukeel on tavaliselt saksa keel. Samal ajal saab eesti keel nende avaliku elu keeleks, nii vaimulikus kui ilmalikus elus. Seega tekivad kummalised inimesed, kes on kakskeelsed, kusjuures nende emakeel on neil täiskasvanuna üks avalike situatsioonide keeli ning hariduse keel on saanud argikeeleks. Seega on nende eesti keel omamoodi pühapäeva eesti keel.

Keskseks selle perioodi keelemuutuseks on põhjaestikeelse ilmaliku kirjaliku eelregistri väljakujunemine. Selle registri loojateks ja kandjateks on haritud eestlased ise. Eelregister tähendab, et eri valdkondade, eri situatsioonide keelekasutus on omavahel suhteliselt sarnane ning samal ajal sarnane suulise keelekasutusega (kasutatakse palju dialoogivõtteid, argist sõnavara jms). Lisaks on sel registril palju jooni, mis on laenatud sakraalsest saksaesti registrist. Oluline on ka rõhutada, et see eelregister on kasutusel ainult osas kultuurivaldkondades (ilukirjandus, populaarteadus, ajakirjandus). Osa valdkondi jääb endiselt saksaakeelseks või ük-

siktekstide tasemele (teadus, kõrgharidus). Suur osa ilmaliku registri tekstidest on tõlked või mugandused.

Eestlaste kirjaoskus suureneb ning eestlased osalevad üha enam nii passiivselt kui aktiivselt kirjalikus kultuuris (ettelugemist asendab lugemine, palju kirjutatakse ajalehtedele sõnumeid jms).

Oluline joon selles tekkivas eesti kirjakultuuris on see, et ta kujuneb saksa mallidele toetudes. Regivärssi kasutatav ja imiteeriv Kreutzwaldi "Kalevipoeg" ei saa mitte eesti kirjanduse alguseks, vaid vana kirjandusmalli kokkuvõtteks ja mälestusmärgiks. Seega vana suulise kultuuri register jääb uuest arengust lihtsalt kõrvale. Vana regilauluregister ja usundiline register on praktiliselt kustumas.

See periood on oluline murdeperiood, kus eelmisel perioodil tilkhaaval kujunenud võimalused realiseeruvad murranguna. Tilgad asenduvad vooga. Kuid oluline on rõhutada, et sel perioodil toimub ainult murre kirjalikku kultuuri, mille registrid alles järgmistel perioodidel välja kujunevad.

Seega toimub sel perioodil eesti kultuuris ja keeles oluline sotsiopööre: kujuneb välja eesti oma kirjalik kultuur, milles keskseteks saavad kirjalikud registrid. Suulised registrid (kohamurded) jäävad seejärel argikultuuri osaks ja saavad keelehierarhias madalama staatuse. Siiski on oluline, et sel perioodil hakkab kujunema ka suuline avalik eelregister, mida kannavad eestlased ise. See on samuti eelkõige ilmalik: algkooliõpetuse keel ja olulise uue osana avalike esinemiste keel (avalikud kõned).

Nii sakslaste kui eestlaste teise keele oskus kasvab. Suureneb kakskeelsete hulk eestlaste seas, ilmselt ka sakslaste seas. Kakskeelsus on endiselt eelkõige avaliku elu vajadus ning kasutusel avaliku elu registrites, kuid seoses eesti avaliku elu tekkega toimub muutus, kus kasvab oluliselt nende eesti perede hulk, kelle kodukeeleks on saksa keel. Need on seega sellised, kellel on korralik kakskeelsus nii argistes kui avalikes registrites (eelkõige linnaharitudlased ja literaadid).

3.6. Kuues periood: 1880. aastatest kuni aastateni 1914/20

Eesti keele 6. sotsioperiood algab 19. sajandi 80-ndatel aastatel ja kestab kuni Esimese maailmasõjani, vene revolutsioonideni ja Eesti Vabariigi tekkimiseni, seega aastateni 1914/20. Selle perioodi

keskseks sotsiaalseks taustamõjuriks nii eestlaste kui sakslaste jaoks on venestamine.

Sel perioodil toimuvad olulised muutused nii Vene impeeriumis kui eesti ühiskonnas. Impeeriumis laguneb perioodi jooksul seisuseühiskond. Samal ajal areneb eestlaste seas välja teadvustatud sotsiaalne kihistumine. Eristuvad oma töölisklass, väikekodanlus ja suurkodanlus, suureneb haritlaskond, maal eristuvad selgelt omanikud ja maatöölised, kujunevad vasakpoolsed ja parempoolsed, tekivad parteid (vt nt Karjahärm 1994).

Oluline murrang on eesti oma rahvusliku ideoloogia väljakujunemine sajandivahetuse paiku (Reiman, Tõnisson). Haritlaspered muutuvad eesti peredeks, toimuma hakkab eesti haritlaste taastootmine. Samuti on eestlus oluliseks ideaaliks vähese suurkodanluse hulgas ning talupoegade, maaharitlaste ja käsitöölise seas. Saksastumine jääb ideaaliks vaid linna väikekodanlusele, väheharitud teenistujatele ja käsitöölisele. Ühtlasi muutub ümberrahvustumine ja kahe rahvuse vahel kõikuvad poolkeelsed selgelt negatiivseks mõisteks (kadasakslane, pajuvenelane).

Olulisimaks keelesituatsiooni mõjutavaks teguriks on venestamine: esimene katse eestlasi ümber rahvustada ning samal ajal ka karpida sakslaste keelelisi õigusi ja sellega muuta kogu eesti alal senist keelelist situatsiooni.

Suurem osa senisest avalikust elust muudetakse venekeelseks. Venekeelseks muutub senine saksa- ja eestikeelne asjaajamine, saksakeelne haridus ja teadus ning eestikeelne alamharidus. Eestikeelsena säilib üksnes alghariduse esimene aste. Eestikeelsena säilib aga ajakirjandus, ilukirjandus ja populaarteadus.

Vene keel tõuseb seega ühiskonnas ametlikult kõrgeimale positsioonile. Seda ametlikkust on vaja rõhutada, sest just sel perioodil tekib esimest korda selge vahe ametliku keelehierarhia ja grupisise keelehierarhia vahele. Sakslased ei lepi kunagi vene keele ülemuspositsiooniga ja vene keel jääb neile nende sisemises hierarhias ikkagi kõrvaliseks keeleks. Valdava osa eestlaste sisemises keelehierarhias tõuseb aga just selle perioodi jooksul keskseks ja kõrgeimaks eesti keel. Senine saksastumise ideaal asendub eestlaseks jäämise ideaaliga mitte üksnes teoorias (nagu eelmisel perioodil) vaid ka praktikas. Seega tekib ühiskonnas vähemalt kolm keelehierariat, mis üksteisest erinevad ja mida kannavad erinevad rahvused ja erinevad ühiskonnakihid.

Samal ajal tõuseb ka tegelikus ühiskonnaelus eesti keele tähtsus. Varasema vastanduse “Deutsch-Undeutsch” asemel võime kõnelda “kolmest kohalikust keelest”, mille valdamist nõutakse näiteks linnade teenindusasutustes.

Eestikeelses kultuuris ja eesti keeles toimub sel perioodil kaks olulist muutust. Esimene on senise kirjaliku algregistri jagunemine eri registriteks, teine järjepideva teadliku keelehooldete teke.

Algregistri jagunemine väljendub kolmes muutuses.

Esiteks kirjalik eesti keel n-ö eestistub, temas vähenevad sakraalkeelele omased saksaeeesti keele mõjud. Teiseks, eelregister jaguneb eri valdkondade / situatsioonide registriteks (ajakirjandus, kirjandus jm). Oluline on, et kujunevad ainult teatud registrid, mida riik lubab: ilukirjandus, ajakirjandus, populaarteadus, algharidus. Sellised registrid nagu teadus, kõrgem haridus, asjaajamine jäävad üksiktekstide tasemele. Samal ajal taanduvad seoses venestamisega senised asjaajamiskeeled ning hariduskeeled algmed. Ja kolmandaks, registrid muutuvad kirjalikuks, st neist kaovad suulise dialoogikeele mõjud, neid korrastatakse ja puhastatakse ja neisse tuuakse sisse just kirjalikule avalikule registrile omaseid erijooni (abstraktsed sõnavara, grammatilised konstruktsioonid).

Ühtlasi toimub kirjalikus kultuuris murrang laenu- ja muganduskultuurilt originaalkultuurile.

Sajandi alguses algatakse teadlikkudele teooriatele toetuv ja pidev kirjakeele suunamine ja arendamine. Kujuneb välja arusaam, et kirjakeel on masin, ta on arendatav, suunatav, kujundatav. Kujunevad keelekorraldamise kaks põhisuunda: Aaviku keeleuuendus, mille põhiaeg jääbki sellesse perioodi, ja Veski juhitud keelekorraldus. Keeleuuendusega ja Noor-Eesti liikumisega seostuvad teadlik eesti keele degermaniseerimine – soome sõnalaenud, sõnajärje degermaniseerimine – ning haritlaskeele ideaali püstitamine, kõrge ja madala keele eristamine. Siiski ei kanoniseeri kumbki suund sel perioodil veel mingeid keelenähtusi selgeteks ja lõplikeks norminguteks.

Vaimulik register hakkab liikuma veidi eestlaste kätte. Eesti soost pastorite poolt tehakse esimene katse revideerida piiblitõlget, kuid siiski jääb vana register alles.

Sel perioodil ei toimu olulisi muutusi eesti keele suulises argiregistris. Argikeeleks jäävad endiselt murded. Vaatamata sellele, et tekivad sotsiaalse kihistumise algmed, ei kujune välja eesti

sotsiolekte. Selleks jääb aeg liiga lühikeseks. Suurem osa uutest gruppidest koosnevad esimese põlve inimestest. Samuti toimub gruppides kiire verevahetus, rühmade koosseisud kinnistuvad väga vähe seoses mitmete sotsiaalsete murrangutega Vene impeeriumis.

Kokkuvõtteks võib öelda, et just see periood on eesti keele sotsiaalses ajaloos eriti oluline uue keelemudeli aluste väljakujunemise aeg.

3.7. Seitsmes periood: aastad 1914/20–1940/44

Eesti keele seitsmes sotsioperiood algab Esimese maailmasõja ja Eesti Vabariigi tekkimisega ja kestab kuni Eesti okupeerimiseni Nõukogude Liidu poolt 1944. aastal.

Sellesse perioodi piiridele jääb kaks sõjaaega, mille sisse langeb mitmeid sotsiaalseid ja riiklikke murdeid: 1917 aasta vene revolutsioon, bolševike võimuhaaramine ja Eesti Vabadussõda ning esimene nõukogude okupatsioon ja Saksa okupatsioon. Need on keeleliselt keerukad kiired muutustejad, mil miski ei kinnistu pikemaks ajaks ja neid me siin ei käsitle. Vaatleme Eesti Vabariigi aega.

Selle keeleperioodi taustadominandiks on Eesti Vabariigi väljakujunemine ja väljakujundamine. Keele jaoks on selles olulised kaks punkti: seisuseühiskonna lammutamine ning ühiskonna kultuuriline ja keeleline eestistamine.

Eesti keel saab ametlikuks riigikeeleks ja kogu avalik elu muudetakse aegamisi eestikeelseks. See võtab aega ja mõnes asjas ei jõuta kunagi lõpuni (nt osa seadusi jääb lõpuni Tsaari-Vene venekeelseteks seadusteks, ülikooliharidus eestistub tõsiselt alles eestikeelse professuuri tekkimisega 30-ndatel jne). Kogu ühiskonnas saavad keskseks eestlased ja eesti keel. Sakslased ja venelased kaotavad ühiskonnas oma senise juhtiva positsiooni ja muutuvad tavalisteks minoriteetideks, kel on muude minoriteetidega samad õigused.

Seega võime sel perioodil kõnelda täiesti uuest keelesituatsiooni tüübist eesti kultuuris. Seisuseühiskonna kultuuriline ja keeleline mudel, mis valitses eesti kultuuris seitse sajandit, lagundatakse. Selle asemele tuleb 20. sajandi algupoole Euroopa demokraatlikele riikidele tüüpiline kultuuri- ja keelemudel. Siiski ei saa me kõnelda täielikust analoogiast nende mudelite vahel. Eesti kultuuri- ja keelemudelis põimuvad sel perioodil (ja osalt ka edaspidi)

tegelikult kaks erinevat aega. Üks neist on analoogiline teiste 20. sajandi Euroopa riikide mudeliga. Praktikast tähendab see seisuste puudumist ja keelelist demokraatiat. Kuid oma eesmärkidelt ei sarnane eesti keelesituatsioon vanade demokraatlike riikide 20. sajandi keelesituatsioonidega. See on nimelt seisuseühiskonna lagunemise ja kapitalistliku ühiskonna kujunemise aja keelemudel, millele lisandub vähemalt kaks olulist mõjurit: eesti kultuuri ja keelekollektiivi väiksus ja peaaegu monorahvuseline rahvusriik. Seega tuleb meil analoogiaid eesti tollasele keelemuutumisele otsida hoopis Euroopa riikide varasemast ajaloost, nt Suurbritannia 17. sajandi keelemudelist (vt Fairclough 1989).

Selle perioodi eesti keele sisese keele-elu muutuste dominandiks on totalitaarse normkirjakeele-keskse keelesituatsiooni väljakujundamine.

Eesti kirjakeel arendatakse teadlikult välja korralikuks kultuurkeeleks kõigi oluliste registritega. See seisneb leksika arendamises, terminoloogia väljatöötamises, keele morfoloogia, ortograafia ja ortoloogia normimises ja nende normide kasutusele võtmises ning nõudmises koolis ja kirjastusel. Selline kirjakeele normingukesksus ja ühe normingu ideaal kujuneb välja aegamisi 30-ndate aastate keskpaigaks. Kujuneb eestlaste totalitaarse keeleteadvuse alus: on üks ja ainus õige keel, põhjaeesti murretel põhinev ilmalik kirjakeel. Kuigi totalitaarne keeleteadvus ei kujune veel välja, panakse talle alus (vt pikemalt Hennoste 1997).

Avalikus elus saab ideaaliks järgida võimalikult kirjakeele norminguid ka suulises kõnes. Kõiki kaldeid normingutest tõlgendatakse marginaalsete või ebakorreksetena. Murdeid vaadeldakse piiratud koodina, kodukeelena, argikeelt aga vigase ja lohaka keelepruugina, mitte iseseisva allkeelena. Lõunaeesti kirjakeel on lõppenud. Seda kasutatakse üksnes luulekeelena või usuliste üksiktekstide keelena. Vaimulik register on eestlaste käes, kuid taandunud marginaalseteks üksiktekstideks. Tehakse katse revideerida Piiblit, kuid see ei vii muudatusteni piiblikeeles.

Teatud muutused toimuvad ka suulises argikeeles.

Vanad kohamurded hakkavad aegamisi nivelleeruma, eriti seoses linnade laienemise ja kohustusliku kirjakeelse haridusega. Sotsiaalne kihistumine eestlaste hulgas süveneb ning aegamisi tekitavad juba inimesed, kes kuuluvad teist põlve mingisse muusse kihti kui lihtsalt talupoeg. Linnaelanike arv kasvab ja võime kõnel-

da juba suurest hulgast teist-kolmandat põlve eestikeelsetest linlastest. Tekivad ja arenevad välja erinevad ideoloogiad kommunistist kuni ultraparempoolseni. Areneb välja kogu Euroopa riikidele tüüpiline sotsiaalne struktuur kõrgkoodanlusest kuni tööliklassini.

Kõik see peaks viima välja sotsiolektide tekkeni. Siiski neid ei teki. Põhjusi on mitu. Aeg jääb sotsiolektide kujunemiseks siiski napiks. Hulk sotsiaalseid grupe on eesti ühiskonnas liiga väikesed oma allkeele püstitoidmiseks. Kuid keskne põhjus on minu arvates siiski eeltoodud liikumine totalitaarse keelemudeli poole. See lubab tekkida murrete kõrvale üksnes haritud linlaste kirjakeelele lähedaste argiregistrite algmetel.

Teiste keelte (eriti vene keele) oskus väheneb. Kakskeelsus väheneb tugevalt eestlaste seas ja suureneb minoriteetide seas. Võõrkeele ja ka nn hea eesti keele oskus (=normeeritud kirjakeele korralik valdamine) muutub oluliselt sõltuvaks haridusest, sest korralik keeleoskus omandatakse alles gümnaasiumis. See teeb hariduse olulisimaks sotsiaalseks keelemõjuriks eesti ühiskonnas (ja haridus jääb selleks ka edaspidi).

3.8. Kaheksas periood: aastad 1940/44 kuni 1980. aastate lõpuni

Eesti keele 8. sotsioperiood algab peale II maailmasõda ja kestab kuni perestroikani ja Eesti Vabariigi taastamiseni, st 80.–90. aastate vahetuseni. Seda perioodi iseloomustab kesksena nõukogustamine (sovetiseerimine).

Olulisim taustamuutus on selles, et Eesti rahvuspilt muutub kardinaalselt. Sakslased olid lahkunud enne sõda. Eestist saab nõukogude teadliku migratsioonipoliitika tulemusel riik, kus lõpuks ca 1/3 elanikkonnast on muulased, ülivaldavalt slaavlased, kelle suhtluskeeleks saab vene keel hoolimata rahvusest. Nende keelelised õigused on üldiselt suuremad kui eestlastel. (Vene keelt vaadeldi Nõukogude Liidus kui põhikeelt ja muid kui kohalikke keeli, mille ülesandeks oli järjest vähendada oma funktsioone ning anda neid üle vene keelele.)

Sel perioodil tekib uuesti lahknevus ametliku keeleideaali ja keelehierarhia ning eestlaste rahvusliku keeleideaali ja -hierarhia vahel nagu sajandivahetuse venestamise ajal. Ideaaliks jääb eestlasena säilimine. Keel muutub oluliseks rahvuse konsolideerumise

vahendiks. Avalik keeleelu ja arutlused keele ning selle puhtuse üle on väga tavalised ja väga olulised. Samal ajal süveneb eestlaste seas arusaam, et kalled normeeritud kirjakeelest on halvad, kuna need nõrgendavad eesti keele vastupanu venestamisele. Selliselt kujuneb lõplikult välja totalitaarne keeleteadvus ja keelemudel, milles on üks ja ainus õige eesti keel ning hulk valesid või halbu kaldeid. Seda mudelit aitas püsti hoida ka asjaolu, et Nõukogude Liidu ametlik keelepoliitika soosis samuti kirjakeelekeskset totalitaarset keelemudelit.

Kirjakeeles toimub taas osa registrite taandumine. Suur osa avalikust suhtlusest muudetakse kakskeelseks, osa ka üksnes venekeelseks (raudtee, sõjavägi, väitekirjad alates 70-ndatest jms). Teiseks muutub osa eestikeelsetest avalikest tekstidest taas valdavalt tõlgeteks või mugandusteks vene keelest (seadused, ajaleheuudised). Teiselt poolt säilib eestikeelne haridus algusest lõpuni, eestikeelne ajakirjandus, kirjandus, asjaajamine elanikele, kirik.

Oluline on sellises keelemudelis ja keelesituatsioonis suuliste ja argiste registrite saatus.

Nõukogude võim vähendab taas eestlaste sotsiaalset kihistumist. Ühiskond homogeniseeritakse sotsiaalselt. Suur osa endisi kõrgemaid kihte põgeneb Eestist, hävitatakse või küüditatakse. Samuti toimub sõja järel endiste sotsiaalsete gruppide ümbermängimine (talupojast tööliseks, omanikust tööliseks jne). Ka on nõukogude võimu eesmärgiks pidev sotsiaalsete gruppide piiride ümbermängimine. Ei soosita nt teise põlve haritlasi, vaid pidevat haritlaste juurdevoolu töölisperedest jms.

Teiseks, nõukogude rahvuspoliitika vähendab rahva paiksust. Seoses kolhooside tegemisega 50-ndate alguses ja küüditamisega toimuvad suured maarahva liikumised paigast paika. Samal ajal suureneb eestlaste linnastumine. See nõrgendab ja segab veel säilinud kohamurdeid. Sellele lisandub tugev murdevastane võitlus, eriti Lõuna-Eestis.

Kokkuvõttes viib selline murrete nivelleerimine ja kirjakeele tugev mõju selleni, et alates 1960. aastatest võime kõnelda murrete ühtlustumisest ja sellest, et nende asemele tulevad argikeeled. Sotsiolektid (v.a mõned slängid) jäävad taas välja kujunemata. Valdava osa eestlaste esimeseks keeleks saab mingi argimurre, mis on väga kirjakeele sarnane, eriti neis osades, mis on kirjakeeles tugevalt normitud (morfoloogia, fonoloogia). Argikeele erinevused

kirjakeelest on tingitud eelkõige kanalist (suuline / kirjalik) ja suuremast spontaansusest ning sellest, et argikeeles on säilinud vanade murrete jooni (vt Chafe 1982; Pajusalu 1992; Hennoste 1994). Selline väga kirjakeelelähedane argikeel erineb tugevalt nt naabermaade argikeelest (vt soome argikeele kohta Hakulinen 1995).

Eespool maallitud pilt on siiski veidi liiga ühtlustav. Täpsemalt jaguneb Eesti sel perioodil sotsiokeeleliselt mitmeks erineva keelesituatsiooniga regiooniks, millest osa on uued, osa aga vanad.

Esiteks, linnad on üldiselt mitmekeelsed (nagu ka varem), maakohad valdavalt ükskeelsed, põhiosas eestikeelsed, Peipsi ääres ka venekeelsed. Maapiirkonnad omakorda jagunevad kahte suurde rühma: saared ja Võrumaa, kus murre on siiski põhiline argisuhtluse keel, ja ülejäänud Eesti, kus suhtluskeeleks on pigem murdejoontega segatud argikeel. Linnad omakorda jagunevad kolme rühma: põhiliselt eestikeelsed (Lõuna-Eesti ja Kesk-Eesti linnad), põhiliselt venekeelsed (Kirde-Eesti linnad) ja pooleks (Tallinn). Muulaste asukohalt jaguneb eesti selgelt kaheks: põhjarannik ja muu Eesti. *Ca* 80% muulastest elab põhjarannikul, *ca* 50% sealjuures Tallinnas.

Teiste keelte oskus peale vene keele väheneb tugevalt. Õpetus puudub ja riik on suletud. Siiski ei teki korralikku vene keele oskust. Kakskeelsust on väga vähe. See on osalt ametikeele kakskeelsus (nt raudteel töötades), osalt aga tänavakeele kakskeelsus (suurte elumajade lapsed).

3.9. Üheksas periood: 1980. aastate lõpust alates

Eesti keele 9. sotsioperiood algab 1980/90. aastate vahetusel. Selle perioodi sotsiaalseks ja poliitiliseks dominandiks on Eesti Vabariigi taastamine ja eesti keele muutmine taas riigikeeleks. Esiolgu on selle perioodi kohta raske midagi üldistavat öelda. Ka olen sellest perioodist kirjutanud pikemalt eraldi artiklis (Hennoste 1997). Siinkohal ainult mõned olulised punktid.

Eesti rahvuspilt ei ole muutunud. Vaid vähesed muulased on lahkunud. Ka pole veel kujunenud kuigivõrd välja eri rahvuste Eesti-keskset omaidentiteeti (nt eestilätlased). Valdavalt on endiselt tegu n-ö venekeelse elanikkonnaga.

Seda perioodi iseloomustab taas eestistamine. Eesti keel võetakse kasutusele kõigis registrites. Osa registreid tuleb luua, osa muuta, kuna varasemad olemasolevad registrid, mida kasutati enne

sõda või nõukogude ajal, ei sobi muutunud maailma (sõjavägi jms). Samal ajal siseneb eesti ühiskond globaliseeruvasse maailma ja meediaühiskonda. Nende muutuste tagajärjel on tekkimas uuele ühiskonnale vastav uus keelesituatsioon.

Olulised keeleprotsessid võib lühidalt kokku võtta kolme lausesse. Argikeeled tungivad avalikku ellu ja kirjakeel laguneb. Eesti keele prestiiž ja vajalikkus väheneb. Eesti keel indoeuroopastub suurema kiirusega kui kunagi varem.

Kõige olulisemaks muutuseks on see, et totalitaarsed jooned allkeelte suhetes hakkavad kaduma. Taas on tekkinud olukord, kus ühiskonnas hakkavad kujunema erinevad sotsiaalsed rühmad, kes hakkavad ka kujundama oma allkeeli ning neid positiivselt väärtustama. Sellega seoses taandub kirjakeel oma seniselt ainuvalitseja positsioonilt ja taganeb teiste registrite valitsusaladelt. Kuid see ei tähenda, et tekiks uus hierarhiline keelesituatsioon. On palju märke, mis osutavad, et nivelleerub ka allkeelte hierarhia.

Kirjakeele keskne kasutusfäär (avalikud kirjalikud tekstid) väheneb järjest. Suureneb arvutisuhtlus ja suuliste avalike tekstide osakaal seoses televisiooni tähtsuse tõusuga ühiskonnaelus. Kirjakeele hoidmiseks keelemudeli hierarhia tipus on vaja tema kasutust pidevalt kontrollida. See pole enam kuigivõrd võimalik. Arvutid, kodukirjastamine jms on muutnud avaliku suhtluse individikeskseks ja tekstide hulk ühiskonnas on plahvatuslikult suurenenud. See ei võimalda enam neid kõiki kontrollida.

Seega kujunevad paljud suhteliselt võrdse tähtsusega allkeele-võimalused: kirjalik, suuline ja arvutisuhtlus oma erikeeltega.

Praegu asendub ühtse rahvuse pilt globaalsema suhtevõrgu pildiga ühelt poolt ja teisalt väikeste rühmadega ühe rahvuse sees. Selliselt on eesti keele vastandus muudele keeltele kadumas. On tekkimas keelte demokraatlik kooselu ja bilingvism saab inimesele normaalseks seisundiks.

Samal ajal on eesti keel saanud taas riigikeeleks ja selliselt Eesti riigi kodanike ühendajaks. Eelnevat arvesse võttes tähendab see ühest küljest eesti keele kõrget kohta riigikodaniku keelises hierarhias, teisest küljest aga seostub see samal ajal enam riigi ja avaliku eluga kui individiga.

Kõige selle põhjal võime väita, et eesti keelesituatsioon muutub taas kardinaalselt. 1930. aastatel tekkinud ja kogu nõukogude

aja valitsenud totalitaarne keelemudel asendub uue, polioloogilise keelemudeliga, mille mõned põhijooned on järgmised:

- ♦ keelesituatsioonis puudub keskne ja teistest kõrgemale tõstetud allkeel, kuid see on olemas eri ühiskonnarühmadel;
- ♦ institutsioonide asemel kontrollib keelt kasutaja ise, kellel on teadmised eri allkeeltest, nende reeglitest ja kasutusalaadest;
- ♦ kaob vastandus eesti ja muu keeleteadvus, tekib eesti keele ja muude keelte dialoog nii ühiskonnas kui üksikinimeses.

KIRJANDUS

- Biber, D. 1988**, Variation across Speech and Writing, Cambridge.
- Chafe, W. L. 1982**, Integration and Involvement in Speaking, Writing and Oral Literature. – D.Tannen (ed.), Spoken and Written Language. Exploring Orality and Literacy, Norwood, N.J., pp. 35–53.
- Chambers, J.K. 1995**, Sociolinguistics Theory, Oxford.
- Fairclough, N. 1989**, Language and Power, London and New York.
- Goffmann, E. 1981**, Footing. – Forms of Talk, Oxford, pp. 124–159.
- Hakulinen, A. 1995**, Soome kõnekeelest. – Vikerkaar 7, lk 52–57.
- Hennoste, T. 1988**, Eurooplaseks saamine. Teoreetilisevõitu mõtteid (Teesid). – V.Alttoa 90. sünniaastapäevale pühendatud ettekandekoosolek TRÜ aulas, Tartu, lk 11–12.
- Hennoste, T. 1994**, Prospektiivsed minimaalhesitatsioonid eesti keele suulises tekstis. – K.Pajusalu ja V.Yli-Vakkuri (toim.), Lähivertailuja 7. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielititeen laitoksen julkaisuja 44, Turku, lk 33–51.
- Hennoste, T. 1997**, Eesti keele olevik ja tulevik. – H.Kulu, K.Metsis, T.Tammaru (toim.), Eestlane olla... Eesti keele ja kultuuri perspektiivid, Tartu, lk102–114.
- Karjahärm T. 1994**, Eurooplus, eestlus ja “Noor-Eesti” – Akadeemia 9, lk 1795–1821.
- Laanekask, H. 1992**, Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia 6, lk 172–1198.
- Montgomery, M. 1995**, An Introduction to Language and Society (2nd edition), London and New York.
- Pajusalu, K. 1992**, Regional and Social Varieties of Estonian. – Ural-Altäische Jahrbücher. Ural-Altaiic Yearbook 64, pp. 23–34.
- Peegel, J. 1974**, Regivärsilise rahvalaulu keelest. – Ü.Tedre (toim.), Eesti rahvalaulud. Antoloogia 4, Tallinn, lk 45–76.
- Raun, Ü., Saareste, A. 1965**, Introduction to Estonian Linguistics. Ural-Altäische Bibliothek XII, Wiesbaden.
- Rätsep, H. 1989**, Eesti keele tekkimise lugu. – Akadeemia 7, lk 1503–1524.
- Tauli, V. 1938**, Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid, Tartu.